

# BALKANLAR'DA İSLÂM MEDENİYETİ MİLLETLERARASI SEMPOZYUMU TEBLİĞLERİ

Sofya  
21-23 Nisan 2000

Editor  
Ali Çaksu

Önsöz  
Ekmeleddin İhsanoğlu



PC/1 – 2002/1

İslâm Medeniyeti Tarihi Kaynak ve İncelemeleri Dizisi  
Seri No:8

ISBN= 92-9063-108-2 (Türkçe edisyon için)  
ISBN= 92-9063-109-0 (Yabancı dil edisyon için)  
ISBN= 92-9063-110-4 (Set)

İslâm Konferansı Teşkilâtı (İKT)  
İslâm Tarih, Satiat ve Kültür  
Araştırma Merkezi (İRCİCA)

Adres:  
Barbaros Bulvarı  
Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü  
Beşiktaş

Posta Adresi:  
P.K. 24, 80692 Beşiktaş İstanbul – Türkiye

Tel: 0212 259 17 42  
Faks: 0212 258 43 65  
E-posta: [ircica@superonline.com](mailto:ircica@superonline.com)  
Vcb-sitesi: <http://i/ircica.org>

Sayfa Düzeni ve Dizgi: Acar Taşlak  
Kapak: Hatice Polat  
Basıldığı yer: Yıldız Matbaacılık, Yayıncılık ve Ticaret A.Ş., 2002, İstanbul

## İRCİCA KÜTÜPHANESİ KATALOG FİŞİ

Balkanlar' da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu  
(21- 23 Nisan 2000: Sofya)  
Balkanlar' da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu  
Tebliğleri ! editor Ali Çaksu; önsöz Ekmeleddin İhsanoğlu.-  
İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merckzi, 2002.

X, 447s.: res., hrt.; 24sım.- (İslâm Medeniyeti Tarihi Kaynak  
ve İncelemeleri Dizisi Seri No:8)

ISBN: 92-9063-109-0  
1. Medeniyet, İslâm - Balkan Ülkeleri 2. Medeniyet, Türk -  
Balkan Ülkeleri, I. K.a. II. Çaksu, Ali (ed.) III. İhsanoğlu,  
Ekmeleddin (önsöz) IV. (Seri)

949

# TÜRK HAYRÂT SİSTEMİ VE BALKAN ŞEHİRLERİ

*Bahaeddin Yediyıldız*

XIV. yüzyılın ikinci yarısı başlarından itibaren Türklerin hızlı fakat sağlam bir şekilde Balkanlara yerleştiğini biliyoruz.<sup>1</sup> Bu olguyu sâdece askerî hareketlerle ve fetih politikalarıyla açıklamak mümkün değildir. Bunun arkasında,

- Osmanlı idâresinin, Bizanslıların ve Haçlıların uyguladığı feodal toprak rejimini ortadan kaldırmak ve mîrî toprak rejimini diğer bir ifâdeyle tımar sistemini uygulamak sûretiyle köylünün yükünü hafifletmesi, ve bu insanlara inanç hürriyeti sağlaması,

- Türk göçmenlerinin Balkanlara yerleşerek yeni yerleşim birimleri oluşturmaları, böylece Balkanların beşerî coğrafyasının yeni bir yapıya kavuşması ve özellikle Anadolu'dan gelen bu yeni insan gücünün yerleştikleri bölgeleri yeni bir anlayışla *îmâr ederek yeni bir medeniyet kurmaları*, böylece Balkanların siyasî ve ticarî bir bütünlüğe kavuşması ve yarımadada "Osmanlı Barışı"nın gerçekleşmesi gibi, siyasî, sosyal ve kültürel sebepler vardır.

\*

Türklerin her neresi olursa olsun yerleştikleri bölgeleri nasıl *îmâr* ettikleri, bugüne kadar yapılan araştırmalar sâyesinde oldukça iyi biliniyor. Yerleşilen yere önce bir *câmi*, onun etrafına mektep, medrese ve tekke gibi eğitim-öğretim kurumları, misafirhâne, aşhâne, hamam, sebil ve çeşme gibi sosyal tesisler, han, kervansaray, dükkân, bedesten, çarşı gibi ticarî kuruluşlar ve nihâyet meskenler inşâ olunuyor, böylece bir mahalle ya da bir *imâret sitesi* oluşturuluyordu. Sitenin kamu hizmeti sunan birimlerine görevliler tâyin ediliyor, diğer birimler ise öncükilerin masraflarını karşılamak üzere kiralanıyordu. Böylece sosyal sisteme de kavuşan site, ziraî ve ticarî gelirlerle de destekleniyordu. Vakıf statüsüyle hukukî dayanaklar üzerine de oturtulan bu oluşumların birleşmesiyle Müslüman Türk şehri ortaya çıkıyordu. Bu şehirler yine vakıf yollar ve köprülerle birbirine bağlanıyor, beşerî, ticarî ve askerî ulaşımın rahat ve emniyet içinde

<sup>1</sup> Bilindiği üzere, Bizanslılar, 1344-45'lerden itibaren Sırlara karşı yardım istedikleri Osmanlıları, Boğazlar'ın ötesine Balkanlar'a doğru çektiler. 1354'te Gelibolu'ya yerleşen Türkler, kısa süre içinde Edirne'yi fethettiler (1361), küçük Bulgar krallıkları ve diğer feodal devletleri ortadan kaldırarak, Kosova'da Sırları (1389), daha sonra da Niğbolu (1396) ve Varna'da (1444) Haçlıları yendiler. Nihayet İstanbul düştü (1453) ve Bizans İmparatorluğu tarihten silindi. On sene sonra Fâti'h'in Bosna'yı fethiyle Osmanlı idâresi Dalmaçya sahillerine kadar uzandı (1463).

gerçekleştirilebilmesi için, sözkonusu yolların gerekli yerlerine derbendler, kaleler, hanlar ve kervansaraylar yapılıyor ve bunlar da aynı sistemle işletiliyordu.

\*

Fetih hareketlerine ve hâkimiyet alanlarını genişletmelerine muvâzî bir şekilde Türklerin aynı sistemi Balkanlarda da kurdukları ve işlettikleri gözlenmektedir. Balkanlardaki Türk eserleri şimdiye kadar bir çok araştırmanın konusunu teşkil etmiştir. Bunlardan biri de Ekrem Hakkı Ayverdi'nin *Avrupa'da Osmanlı Mîmârî Eserleri* adlı dört ciltlik eseridir.<sup>2</sup>

Ayverdi, eski Yugoslavya'da<sup>3</sup> 6616, Bulgaristan'da 3339, Yunanistan'da 3771, Macaristan'da 724, Romanya'da 234 ve Arnavutluk'ta 1015 olmak üzere toplam 15.699 Türk mimârî eseri tespit etmiştir.<sup>4</sup> Bunların önemli bir bölümü, biraz önce bahsettiğim imâret sitelerinin birer unsurunu teşkil etmekteydi. Bu eserler hiç şüphesiz Ayverdi'nin tespit edebildikleri kadardır. Bunların tamamının tespiti gibi kapsamlı bir iş için çok daha kapsamlı çalışmalar yapılması gerekir. Zaten bu eserlerden büyük bölümü muhtelif sebeplerle bugüne kadar ulaşamamıştır. Benim niyetim de söz konusu eserlerin burada ayrı ayrı sayımını yapmak ya da ayrıntıları üzerinde durmak değil, sâdece *vakıf-şehir* bağlantısını açıklamaya çalışmaktır. Bu amaçla, Ayverdi'nin verilerinden hareketle, elli dört Balkan şehrindeki eserlerin sayısını gösteren iki sayfalık bir tablo hazırladım<sup>5</sup> ve şehir başına düşen ortalama eser sayısını hesapladım.

Bu hesaba göre, elli dört şehirden her birine ortalama, kırk üç câmi ve mescit, beş medrese, on beş mektep, yedi tekke ve zâviye, iki imâret, sekiz han, dört hamam, üç türbe, bir saat kulesi, bir köprü, üç kervansaray, dört çeşme, bir su kemeri ve yedi sebil düşmektedir. Elli dört şehrin yarısında kale vardır ve daha azında da kule bulunmaktadır.

Bu tespitlerden hareketle, Osmanlılar döneminde, Balkan şehirlerinden her birinin merkezde ortalama sekiz-on tane tam teşekküllü *imâret sitesine* ve mescitler etrafında daha az kuruluş ihtiva eden kenar mahallelere sâhip oldukları sonucunu çıkarmamız mümkündür.

<sup>2</sup> İstanbul, 1977-1982.

<sup>3</sup> Kosova, Makedonya, Sırbistan, Slovenya ve Voyvodina'da.

<sup>4</sup> E.H. Ayverdi, *a.g.e.*, c.IV, s.421.

<sup>5</sup> Tablolar için bkz. Ek. 1 ve 2.

Bütün bu oluşumlar vakıf yoluyla gerçekleştiriliyordu. Bu durum yer adlarından bile tespit edilebilmektedir. Meselâ XV. ve XVI. yüzyılda Serez ve bölgesi vakıfları üzerinde derinliğine bir araştırma yapan Evangelia Balta, bu araştırmaya, daha önceki bir çalışmasında bölgenin yer adlarının Türk vakıflarıyla alâkalı olduğunu ve bunların Türk vakıf kurucularının veya bu vakıflarla ilgili müesseselerin adından geldiğini gözlemlemiş olmasından dolayı başlamış olduğunu, bununla da bölgenin ve bölge halkının tarihini daha iyi anlamayı hedeflediğini belirtmektedir<sup>6</sup> ki, bu son derece önemli bir tespittir.

Balta'nın belirlemelerine göre, Serez'deki Türk vakıfları buraya ilk gelen gaziler tarafından kurulmuştu. Bu örnekte olduğu gibi, Türkler tarafından, fetih öncesinde veya sonrasında, her bölge kültürel ve ideolojik açıdan Osmanlı sistemi ile bütünleşmeye hazır hâle getiriliyor, ve Küçük Asya'dan buralara sürgünle nüfus aktarılıyordu.<sup>7</sup>

Yeni gelenler tarafından, bölgenin muhtelif yerlerine, özellikle stratejik noktalarına yeni tesisler kuruluyor ve bunlar, yeni vakıflarla destekleniyordu. Fethin tahkiminde vakfın rolü önemliydi. Vakıf yerli halkın İslamlaşmasında, hattâ kiliselerin varlıklarını sürdürmesinde de rol oynanıyordu.<sup>8</sup> Söz konusu vakıflarla gerçekleştirilen kasaba ve şehirler, bölgenin gerçek iktisadî merkezleri hâline geliyordu.

Balta, hayrî vakıfların dinî dürtüler ya da İslamlaştırma ve fethin sağlamaştırılması amacıyla ortaya çıktığı, gerçekten kolonizatör gazi ve dervişlerle yüksek devlet adamlarının vakıflarının bu sebeplerle varlık bulduğu ve yaygınlaştığı temaları üzerinde durmakta ve şöyle bir tespitte bulunmaktadır: Türkler, Osmanlı hâkimiyetindeki Balkan şehirlerinin kalkınmasına katkıda bulundular.<sup>9</sup> Şehirlerin ekonomik açıdan geliştirilmesine önem verdikleri için, Küçük Asya'dan özellikle esnaf zümresini getirdiler ve Balkan şehirlerine yerleştirdiler.<sup>10</sup> Serez şehrindeki vergilerin % 55,6'sı vakıflara aitti. Bu durum Osmanlı şehir ekonomisinde vakfın ehemmiyetini gösteriyor.<sup>11</sup> Balta, şehir vakıfları konusunda şu sonuca varıyor: Şehirler Osmanlılar için önemli idi.

---

<sup>6</sup> Evangelia Balta, *Les vakıfs de Serrès et de sa région (XVe et XVIe s.) -un premier inventaire-* (çev. Edith Karagiannis), Atina, 1995, Önsöz'de.

<sup>7</sup> E. Balta, *a.g.e.*, s. 35-36.

<sup>8</sup> *A.g.e.*, s. 36-37.

<sup>9</sup> *A.g.e.*, s. 50-51.

<sup>10</sup> *A.g.e.*, s. 71.

<sup>11</sup> *A.g.e.*, s. 76.

Osmanlılar idarî, iktisadî ve demografik açıdan şehre hâkim olmak zorundaydı. Bu süreçte vakıflar önemli bir rol oynadı. Vakıf fetih mekanizmasıyla gerçekleştirilen kolonizasyonun ve sürgünlerin âleti oldu. Şehrin ve şehir şebekesinin gerektirdiği kamu çalışmalarının müteşebbisi oldu. Nihâyet hâkim toplumun kültür kimliğini temsil eden ve sembolize eden müessese olarak görev yaptı.<sup>12</sup>

Nihayet Balta, Türklerin bu siyaseti fetihten hemen sonra, İslâm'ın şefkat emriyle de birleştirerek, sosyal aksiyon lehine "yüce duyguları" geliştirdiklerini<sup>13</sup> belirtiyor ki, onun bu değerlendirmesinin son derece önemli olduğunu ve üzerinde durulması ve derinleştirilmesi gerektiğini düşünüyorum.

Tarihçi "olan"ı inceler ve onu anlamaya ve açıklamaya çalışır. Türkler Balkanlarda şehirlerin oluşmasına ve gelişmesine vakıflar yoluyla katkıda bulunmuşlardır tespiti, bir "olan"ın tespitidir. Bu olguyu anlamak ve açıklamak, onu olduranların eylemleri öncesindeki zihniyet dünyalarını ve değer yargılarını iyi anlamakla mümkündür. Türkler İslâm'ın şefkat ilkesine dayalı sosyal aksiyon lehindeki "yüce duyguları"ı Balkanlardaki fetihlerinden sonra mı geliştirmişlerdir? Hayır, bu duygular onların çok eskiden edindikleri ve Balkanlara yerleşme sürecinde de eylem hâline dönüştürerek somutlaştırdıkları duygulardır. Türklerin vakıflar kurarak ülkeleri îmar etmeleri hareketi, şimdiye kadar "vakıf sistemi" ya da "imâret sistemi" diye adlandırılmıştır. Bu adlandırmalar "olan"ın tespitinden kaynaklanmaktadır. "Olan"ı olduran zihniyet, değerler ve duygular, hattâ daha da ileri gidilerek bu değer ve duygulardan hareketle geliştirilen düşünce ve felsefe nazarı dikkate alındığında bu sisteme "hayrât sistemi" denilmesinin daha uygun olacağını düşünüyorum.

\*

<sup>12</sup> Başka bir tarihçi aynı hususlara dikkat çekmektedir: "Vakıflar bugün Bosna-Hersek'e ait olan bölgedeki pek çok kentleşme hareketini başlatmış ve yönlendirmiştir." Osmanlıların Balkanlarda ilerlemelerine paralel olarak, stratejik noktalara, geçitlere, idarî ve özellikle ticarî hareketliliğin emniyetini sağlamak için gerekli muntkalara devletin üst seviyedeki görevlilerin vakıflar kurarak, bu bölgeleri şenlendirme yoluna gitmeleri önemli bir politika olarak gözükmektedir. Bunlar yeni şehirlerin nüvesini oluşturduklar ya da harap olmuş eski şehirlerin yeniden canlandırılmasına vesile oldular. Bunlara örnek olarak Sarayova, Novi Pazar, Nova Varos, Mirkoniç Grad, Sulina ve benzeri birçok şehir gösterilebilir. "Bosna-Hersek bölgesindeki şehirlerin %80'inden fazlası bu sistem sayesinde gelişmiştir. İçlerinden bazıları, orijinal mimari özelliklerini bugüne değin korumayı başarmışlardır. Doni Vakıf, Gorni Vakıf ve Varcar Vakıf gibi şehirler, vakıf müessesesinin hatırasını isimlerinde bile korumuşlardır". H. Car-Drinda'nın verdiği bir listeye göre 1604'ten sonra çoğunluğu Sarayova'da bulunan 194 cami ve mescit vardır. Hatidza Car-Drinda, "XVII. Yüzyıl Bosna Savaşında Vakıf Müesseseleri", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 1999, c. V, s. 63-67.

<sup>13</sup> E. Balta, *a.g.e.*, s. 50-51.

Hayrât, Arapça *hayr* kelimesinin çoğulu olup “iyilikler” anlamına gelmektedir.<sup>14</sup> Türkistan’dan Balkanlara kadar tarihî süreç içinde bütün Türk dünyasında kurulmuş vakıfların vakfiyelerinde, vakıf kurucularının *sâhibü’l-hayrât*, yâni “iyilikler sâhibi” diye adlandırıldığını da biliyoruz.

Bir vakıf kuruluşunun, meselâ bir imâret sitesinin iki önemli unsuru bulunduğu, bunlardan doğrudan kamuya hizmet sunan unsurlara hayrât ve bu hayrâtın işletilmesi için gerekli gelir kaynaklarına ise *akarât* denildiği de bilinmektedir. İşte vakfın *vakf-ı asl* denilen asıl unsurunu bu *akarât* oluşturmaktadır. Vakıf kelimesinin sözcük anlamının da ifade ettiği üzere durdurulan, alıkonulan *akarât*tir. Buradaki durdurma, bazı oryantalistlerin zannettikleri gibi sermayeyi dondurarak ekonomiye zarar vermek şeklinde bir dondurma değil, belli bir hayrâta yönlendirilmiş malvarlıklarının, sâhibinin mülkünden çıkarılması, satış, hibe, rehin gibi hiç bir hukukî muameleye tabi tutulamaması, bütün bunlardan alıkonulması anlamına gelmektedir. Vakfın ebediliğini sağlayan da budur. Elbette hayrât da hizmet sunabildiği sürece dokunulmazlık statüsü kazanmaktadır.

Görüldüğü gibi asıl amaç, şahsî servetlerin, insanların ihtiyaçlarını karşılamak, sıkıntılarını gidermek üzere sürekli iyilikler üretecek biçimde kurumlaştırılmasıdır. İşte bu mekanizmaya ben, *hayrât sistemi* adını veriyorum. Bu mekanizmayı, şimdi bahsedegeldiğim gibi *vakıf* kavramı karşılamadığı gibi *imâret sistemi* de karşılamamaktadır. Çünkü imâret sistemi sadece belli kuruluşlar bütünlüğünü ifade etmektedir. Halbuki hayrât, bu siteleri ifade ettiği gibi, herhangi bir yere yapılmış bir çeşme ve benzeri münferit kuruluşlar kadar, bir kimsenin sıkıntısını paylaşmak, karşısındakine güler yüz göstermek tarzındaki davranışları da kapsamaktadır.

\*

Balkanlardaki Türk mîmârî eserlerinin ve bunların temsil ettiği medeniyetin temelinde de işte bu hayrât ruhu ve düşüncesi yatmaktadır. Bu anlayışı söz konusu eserlerin adlarında ya da kitâbelerinde bile bulmamız mümkündür. Halkın kullanımına sunulmuş yapılara, çeşmelere, meyve ağaçlarına, literatür dışında halk arasında da *hayrât* denildiği Türk dünyasının her yerinde

<sup>14</sup> Hayrât kavramı üzerinde daha önce yaptığım analizler için bkz. B. Yediyıldız, “Hayrat Kavramı Üzerinde Bazı Düşünceler”, 3. Sektör, (1996), 58-61. B. Yediyıldız, “Hayrat Kavramı Üzerinde Bazı Düşünceler”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVII, 1-2 (1989), 277-284. Krş. B. Yediyıldız, “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrât Sistemi”, *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. V, s.17-33. İngilizcesi için bkz. B. Yediyıldız, “Turkish Wakf, or Turkish System of Charities in The Ottoman Era”, *The Great Ottoman-Turkish Civilisation* (ed.Kemal Çiçek), Yeni Türkiye Yayınları, c. III, Ankara 2000, s. 763-789.

bilinir. Balkanların birçok yerinde *Hayriye*, ya da *Ashâb-ı Hayrât* adını taşıyan câmi ve medreseler vardır.<sup>15</sup>

Gümölcine saat kulesinin kitâbesinde “*Olur elbet delîl âsâr-ı hayriye kemâlâta*” yazılıdır.<sup>16</sup> İyilik eserleri, hiç şüphesiz bilgi ve ahlâk olgunluğunun göstergesidir demektir. “Öteki”ni düşünmek kişinin egoizmden kurtulmasına ve kendini aşmasına bağlıdır.

Kavala’da Mehmed Ali Paşa külliyesinin iki birimi, *medrese-i hayriye* ve *imâret-i hayriye* diye anılmaktadır.<sup>17</sup> Bilgilendirme, bilim yapma iyiliktir; açları doyurma da öyledir.

Debre’de (Debar) Fatih Sultan Mehmed Camii’nin kapı üstündeki kitâbesindeki şu duâ cümlesi de ilgi çekicidir: “*Yâ müfettiüh’l-ebvâb iftah lenâ hayre’l-bâb*” (Ey kapıların açıcısı Tanrı, bize iyilik kapısını aç!).<sup>18</sup> İvranya’da (Vranje) Hüseyin Paşa Köprüsü’nün kitâbesindeki şu beyiti de zikretmeden geçemeyeceğim:

“*Cihanda kalmadı gitti gelenler -Yerine bir eser kodu bilenler.*”<sup>19</sup>

\*

Yazının ilk kısmında sayılarını verdiğim eserlerin kitâbeleri tarandığında bunlara benzer yüzlerce örnek bulmak mümkündür.<sup>20</sup> İşte Balkanlardaki Türk eserlerinin, münferit cami, medrese, mektep, han, hamam ya da tekke ve zâviyelerin, imâret sitelerinin, bu sitelerden müteşekkil şehirlerin, dolayısıyla İslâm medeniyetinin temelinde taşlara kazınmış bu iman, düşünce ve bunların gerektirdiği

15 Mesela, Bulgaristan’ın, Aydos kazası’nın Ahili köyünde *Hayriye Camii* ve *Medresesi* (E.H. Ayverdi, a.g.e., IV, 13); Burgaz’da *Ashâb-ı Hayrât Camii* (E.H. Ayverdi, a.g.e., IV, s.13); Çubuk köyünde *Sâhib-i Hayrât Camii* (E.H. Ayverdi, a.g.e., IV, s.13); Hasköy kazasının Işıklar köyündeki *Eshâb-ı Hayrât Câmi* (E.H. Ayverdi, a.g.e., IV, s. 46); Kircaali nâhiyesinde *Eshâb-ı Hayrât Medresesi* (E.H. Ayverdi, a.g.e., IV, s. 46).

16 Bu saat kulesini II. Abdülhamid 1884-85’te (1302) yaptırmıştır (E.H. Ayverdi, a.g.e., IV, s. 223).

17 Külliye cami, medrese, kütüphâne, mektep, imâret ve mühendishânedan oluşmaktadır. 1800-1811 tarihleri arasında inşa edilmiştir. E.H. Ayverdi, a.g.e., IV, s. 236-237.

18 Bu cami 872/1467-68 yılında yapılmış, 1357/1941’de tamir edilmiştir. E.H. Ayverdi, a.g.e., III, s. 29.

19 “Sâhibü’l-hayrât ve’l-hasenât el-Hâc Hüseyin bin Süleyman bi’s-saâde yessir yâ Râb ubûrena sene 1265”, E.H. Ayverdi, a.g.e., III, s. 72. İnsanların dünyadan göçüp giderken, geride eser, yani hayrat bırakması gerektiği vurgulanmaktadır.

20 Yanya’daki Hamidiye İnas Rüşdiyesi’nin kitabesindeki şu ifade hayrat zihniyetini açıklaması açısından önemlidir: *İ’âne tarh ile erbâb-ı hayrı eyleyüb teşvik - O sûretle bu dâru’l-ilmî itdi Yanya’da inşa*. Bu binayı Abdülhamid’in feriki, yaveri, valisi Osman Fevzi Paşa yaptırmıştır. Halktan, daha doğrusu hayır sahiplerinden yardım toplayarak 1899’da inşa ettirmiştir (E.H. Ayverdi, a.g.e., IV, s. 296); kitabenin tamamının resmi için bkz. s.370. Manastır’da Yeni Cami - Kadı Mahmud Efendi Camii’nin tamir kitabesinde, tamiri yaptıran bir Osmanlı paşası hakkında şu ifade geçmektedir: ...Etti halkı i’âneye teşvik - *Amel-i hayra* bir delâlet bu (E.H. Ayverdi, a.g.e., III, s. 107).



eylem yatmaktadır. Kaynağı İslam'ın ahlakî değerlerine dayalı bu sistem, Kur'an'daki *hayrât* kavramından hareketle geliştirilmiştir.

Türk toplumunun davranış modellerini tayin eden değerler manzûmesi arasında vurgulanan ve öne çıkan en önemli değer, *şahsî sorumluluktur*. *İnsan emeği* kutsaldır. *Çalışmak*, hayatın temelidir. Bu sisteme göre, "insan için gerçekten kendi çalıştığından başkası yoktur."<sup>21</sup> Ancak, insan sırf kendisi için çalışmaz, zira *ötekini* de düşünmek zorundadır, çünkü sosyal yapılanmanın ve sosyal hayatın temeli, *rekabete* değil *dayanışmaya* dayanmaktadır.

Bu yardımlaşma ve dayanışma felsefesini, Türk filozofu Fârâbî, daha onuncu yüzyılın kırklı yıllarında *Medînetü'l-Fâdila* (erdemli toplum, ideal site) adlı meşhur eserinde sistemeleştirmiştir.<sup>22</sup> Fârâbî'nin bu sistemi Osmanlı düşünürlerinde de yankısını bulmuştur. Meselâ, Osmanlı tarihçisi Tursun Bey'e göre, "üstün bir izzet ve şerefe mazhar kılınan"<sup>23</sup> insan, tabiatı gereği *ıçtimaî bir varlıktır*. *Toplu halde yaşamak* zorundadır. Ona göre, bu olguya "*temeddiün*" derler. Bunun Türk örfündeki karşılığı *şehir ve köy ve obadır*.<sup>24</sup>

Tursun Bey'e göre, insan toplu halde yaşamayı yaratılışı gereği ister, çünkü "yardımlaşmak için birbirine muhtaçtır". Bu yardımlaşma işi ancak bir araya toplanmakla olur.<sup>25</sup> Ona göre, *siyaset*, toplumda *her insanın yardımlaşma konusunda hangi işi yapmakla mükellef ise onunla meşgul olmasını sağlayacak tedbirlerin alınmasıdır*.<sup>26</sup>

---

21 *Kur'an*, LIII:39.

22 Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâdila* (çev. Ahmet Arslan), Kültür Bakanlığı, Bin Temel Eser, Ankara 1990, s.69-70.

23 *Kur'an*, XVII:70

24 Tursun Bey, *Tarih-i Ebû'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, Fetih Cemiyeti yayını, İstanbul 1977, s.12. Vurgular tarafımızca yapılmıştır.

25 Tursun Bey, *a.g.e.*, s.12.

26 Tursun Bey, *a.g.e.*, s.12.

İşte böyle bir siyâsetle hareket eden Türkler, XVI. yüzyıl Osmanlı düşünürü Kınalızâde Ali Çelebi'nin de ifade ettiği gibi,<sup>27</sup> Fârâbî'nin tasarladığı "mutlu site"yi büyük ölçüde gerçekleştirme başarısını göstermişlerdir. Bunlar, Barkan'ın *imâret siteleri* diye adlandırdığı ve Balkanlardaki Türk şehirlerinin de temel unsurlarını teşkil eden sitelerdir ki, bunlara hayat veren asıl faktör, Türk hayrât sistemidir. Türk tarihinin, dolayısıyla Balkan tarihinin Türk yüzyıllarının tam olarak anlaşılabilmesi, bu sistemin anlaşılmasına bağlıdır.

---

<sup>27</sup> Fârâbî'nin adı geçen eserinin Türkçe tercümesine A. Arslan tarafından yazılan önsöze bakınız, s.XXIII.

Tablo I - Balkan Şehirlerindeki Türk Hayrat Türleri ve Sayıları\*

Sı	Yer	Câm	Med	Mek	Tek	İmâ	Han	Ham	Tür	SK	Köp	Kal	Kul	Ker	Çeş	Ske	Seb
1	Aydos	7	3				6	2	1		1		1				
2	Balçık	18	5	2			1		1								
3	Pilibe	78	8	12	14	3	9	9	3	1	1			2		1	
4	Hasköy	27	1		1	1	2	1							1		
5	Hezargrad	19	4	1	1	2	1	12		1							
6	Kızanlık	12	4	6	5		1	3		1							
7	Köstendil	31	3	9	11	2	3	15	2	1		2					
8	Lofta	29	8	6	5			2				1					
9	Niğbolu	38	2	3	10	1	10	10						1			16
10	Plevne	24	4	10	3	5	6	1		4							
11	Ruşpuk	93	11	12	9		3	2						1		3	
12	Samakov	21	1	3	4		5	2	1		1				1		
13	Şiştre	32	4	40	7		2	5	1		2	1					30
14	Sofya	82	7	19	15	3	13	11	2					7	10		1
15	Tatar Pazarcağı	33	3	7	7	4	7	3	1				1				1
16	Timova	38	9	8		1											2
17	Varna	24	5	1	5	1		1			2				7		
18	Vidin	51	8	13	7		3	4									
19	Yanbolu	23	7		7		5	5					1		1		
20	Zağra-i Atik	24	5	42	6				1								
21	Akçe Hisar	94	1	5	47		31	3	26		1		1				
22	Berat	28	3	8	10	3	5	3		1	1		1				
23	İlhasan	46	1	2	11	3	11	3	4	1	1	1		4			
24	İşkodra	105	2	19	2		35		2		10						
	Toplam	977	109	228	187	29	159	97	45	10	20	5	5	15	20	53	1

\* Tablo I ve Tablo II'nin 1-24. sırasındaki veriler, E. H. Ayverdi'nin *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri* adlı kitabının IV. cildindeki (İstanbul 1982) tablolardan (Bulgaristan, s.141-143, Yunanistan, s. 382-383, Arnavutluk, s. 420), 25-54. sırasındakiler ise, III.cildindeki (İstanbul, 1981) tablolardan (Yugoslavya, s.338-346) alınmıştır. Kısaltmaların karşılıkları şöyledir: Sı: Sıra no; Yer: Bulunduğu şehir; Câm: Câmî ve mescit; Med: Medrese; Mek: Mektep; Tek: Tekke ve zâviye; İmâ: İmâret; Ham: Hamam; Tür: Türbe; SK: Saat Kulesi; Köp: Köprü; Kal: Kale; Kul: Kule; Ker: Kervansaray; Çeş: Çeşme; Ske: Su Kemer; Seb: Sebil.

Tablo II - Balkan Şehirlerindeki Türk Hayrat Türleri ve Sayıları\*

Sl	Yer	Cam	Med	Mek	Tek	İnâ	Han	Ham	Tür	SK	Köp	Kal	Kul	Ker	Çeş	Ske	Seb
25	Akhisar	27	1	3	3	1	23	1	2	1		1		1			
26	Banaluka	49	5	32	1		32	2	6	1	4	2		3	2	1	
27	Belgrad	250	9	10	17	3	14	11	10	3				1	26		38
28	Çayırçese	15	3	5	5	1	11	1	2	1	1						
29	Celebi Pazarı	19	15	1			27	1		4			1				
30	Debre	13	10	12	5		9	2			1						
31	Foça	36	6	14	8	2	9	8	2	1	3						1
32	Gracanica	23	20	26			8	1		1							
33	Gradişka	26	2	9			6					1					
34	Hilivne	14	3	6	6		6	1			1	1			14		
35	İlok	19	2	6	1		1	2									
36	İpek	19	2	13	3	1	11	1	2	1					1		
37	İştip	24	2	3	11	10		17	3	3		2			1	1	
38	İzvonik	22	3	28	8		26	1	1			1					
39	Kalkandelen	23	4	9	6		10	2	3		5						
40	Konifçe	18	2	3	2		5	1			1						
41	Krupa	23		32			2				1						
42	Manastır	72	14	9	8		2	4		1	1			1			
43	Mostar	49	6	16		2		26	3	5	1	5		1		1	
44	Niş	25	2	4	7	2	1	2			1	1		1	2		1
45	Ohri	32	5	6	3			3		1		2		3	1		
46	Osek	46	4	5	4		6		3					1			12
47	Prishtë	19	3		1		2	3		1					1		
48	Prizren	43	6	5	7			2			1	5				3	
49	Prilepe	19	5	1	3		2	2	1	1	1				1		
50	Saray Bosna	177	12	180	47	2	23	8	21	1	7			3	110		300
51	Semendire	24	2	10	3		2	1				1					
52	Travnik	64	4	50	1		69	2	7	2	2	1			5		
53	Uskup	190	13	77	21	8	10	12	20	1	2				116		
54	Yeni Pazar	35	4	11	4	2	6	3			2			1	49		
	Toplam	1355	169	586	185	61	297	119	86	29	35	23	3	130	214	6	352
	Genel Toplam	2332	278	814	372	90	456	216	131	39	55	28	8	145	234	59	352
	Ortalama	43	5	15	7	2	8	4	3	1	1	0.5	0.1	3	4	1	7

\*Verilerin kaynağı ve kısaltmalar için önceki tablonun notuna bakınız.